

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Ó Долинська М., 2014

Досліджено джерела права Київської Русі та незалежної України, які регулюють інститут спадкування. Розглянуто та проаналізовано ключові положення “Руської Правди”, Цивільного кодексу УРСР, Цивільного кодексу України, що стосуються спадкування, коло спадкоємців, зокрема право на обов’язкову частку у спадщині.

Ключові слова: спадкування за законом та заповітом, заповіт, “Руська правда”, обов’язкова частка в спадщині, нотаріус.

М. Dolynska

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE INSTITUTION OF INHERITANCE BY LAW KIEVAN RUS AND INDEPENDENT UKRAINE

The article investigates the sources of law Kievan Rus and independent Ukraine that regulate Institute of inheritance. The author examines and analyzes the key provisions of the “Russian Truth”, the Civil Code of the USSR, the Civil Code of Ukraine concerning inheritance, circle heirs, including the right to a compulsory share of inheritance.

Key words: inheritance by law and by will, testament, “Ruska Pravda”, the obligatory share of the inheritance, notary.

М. Долинская

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИНСТИТУТА НАСЛЕДОВАНИЯ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ КИЕВСКОЙ РУСИ И НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЫ

Исследованы источники права Киевской Руси и независимой Украины, регулирующих институт наследования. Рассмотрены и проанализированы ключевые положения “Русской Правды”, Гражданского кодекса УССР, Гражданского кодекса Украины, касающихся наследования, круг наследников, в том числе право на обязательную долю в наследстве.

Ключевые слова: наследование по закону и по завещанию, завещание, “Русская правда”, обязательная доля в наследстве, нотариус.

Постановка проблеми. Умови для зародження вітчизняного спадкового законодавства виникли з утворенням Київської Русі. Законодавство незалежної України продовжується розвиватися та вдосконалюватися, але неможливим є рух вперед без належного знання його історії. Недостатньо проаналізованими залишилися процеси зародження інститутів спадкування та нотаріату в Україні, питання впливу древньоруського права на формування нормативно-правової бази нотаріату в Україні.

Аналіз цивільного законодавства протягом усієї історії показує, що одним із найбільш сталих інститутів цивільного права України був інститут спадкового права, який рецепіював значну кількість концептуальних положень римського та візантійського цивільного права [6, с. 120].

Мета дослідження – розглянути інститут спадкування за законодавством Київської Русі, України, визначити коло спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку в спадщині.

Стан дослідження. Питання інституту спадкування ніколи не залишалися поза увагою науковців. Зокрема, необхідно відзначити роботи: Ю. Заїки [11; 9], Є. Рябокони [9], Є. Харитонова [22], С. Фурси та Є. Фурси [21; 19], Л. Буркацького [4], З. Ромовської [18], І. Жилінкової [7], С. Благовісного [2], О. Зайцева [8], С. Трифонова [20], О. Кухарева [12], Н. Баранник та О. Синельника [1], О. Неліна [15; 13; 14] та ін.

Висвітленню проблемам зародження цивільного законодавства Київської Русі присвячено дослідження: В. Черниша, І. Черемних, Л. Ясінської, І. Бойка, Б. Тищика, Б. Грекова, С. Юшкова, А. Яковліва, В. Васильченка, О. Дзери, Т. Кури, Л. Білецького, М. Владимирського-Буданова, Р. Лашенка, Ф. Леонтовича, М. Максимейка, М. Чубатого та інших.

Виклад основних положень. У нових умовах української державності певна роль у перетворенні економічної бази нашого суспільства належить інституту спадкування. Стабільність цивільного обігу і свобода розпорядження майном органічно пов'язані з демократичними та логічними принципами законодавства, яке регулює спадкові правовідносини.

Як свідчить історія спадкового права, не можуть існувати правові норми, які суперечать природі людини. У це право в Україні внесені істотні зміни й доповнення, деталізований механізм переходу, розподілу і перерозподілу спадщини, внаслідок чого вітчизняне законодавство не лише стало відповідати реаліям дня, а й правовим нормам сучасних економічно розвинутих країн [10, с. 30].

Посилання на Руський закон в русько-візантійських договорах 907, 911, 945, 971 років є першим документальним свідченням існування звичаєвого право на Русі, в основі якого був звичай нормативного характеру міста Києва та навколишніх земель. Руський закон виявляється як добре опрацьоване, самобутнє законодавство, яке карає за злочини проти власності, яке знає тестаменти (заповіти). Система українського права відповідає вже розвиненому суспільству, що є свідченням того, що в Україні-Русі законодавство вже існувало до “Руської правди” [23].

Положення про порядок спадкування (засновані на звичаєвому праві), знаходимо в договорі Русі з Візантією 911 року. Аналізуючи норми вказаного договору слід зазначити, що тодішнє законодавство розрізняло спадщину як за заповітом, так і за законом, які згодом увійшли у Просторову редакцію “Руської правди” (статті 90–106). Так відповідно до пункту 13 договору зазначено, якщо руський, що знаходиться на службі в Греції у Грецького царя помре, не заповівши свого майна, а своїх (родичів) у нього (в Греції) не буде, то нехай повернуть його майно найближчим родичам на Русі. Якщо ж він складе заповіт, то нехай той, кому (він) написав (розпорядження) успадкувати майно, візьме заповітне і успадкує його [5, с. 27].

Спершу за законом спадкували лише сини – батьківський двір неподільно переходив до молодшого сина, а решта майна розподілялась порівну (стаття 100 “Просторової правди”), при тому сини були зобов'язані видати заміж сестер із приданим (стаття 95 “Просторової правди”). За договором 911 року за відсутності синів спадкували брати померлого.

Встановлювалися два види спадкування: для бояр та для смердів. Майно смерда, який не залишив після себе синів, переходило до князя. Заміжні дочки смерда спадщини не отримували, а незаміжні – отримували лише частину майна, яка становила її посаг при одруженні. Однак, стосовно бояр і дружинників передбачався виняток – їхня спадщина за відсутності синів могла переходити і до дочок (стаття 91 “Просторової правди”). У цьому, зокрема, виявився принцип феодального права, як права-привілею. Пізніше положення статті 91 “Просторової правди” були поширені на біле духовенство, ремісників, вільних общинників.

Успадкувати власність можна було як за заповітом, так і за законом. За “Руською правдою” спадкувати могли лише діти, народжені в законному шлюбі. Діти ж наложниці, після смерті свого батька і пана, не одержували спадщини, проте разом з матір'ю ставали вільними.

Заповіт укладався переважно усно. Письмова форма вживалася рідко [3, с. 33]. Питання про те, якою ж була у цей період форма заповітів, не ставилось в історико-юридичній науці. Вважалось, що грамотність не була поширеним явищем, відтак природно, що письмова форма заповіту не була обов'язковою, особливо в XI ст. [24, с. 459].

Відповідно до ст. 100 “Просторової правди” батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина, хоча у західноєвропейському феодальному праві в більшості випадків переваги надавалися старшому синові. Дочки, за наявності синів у спадкодавця – спадкоємцями батьків не вважалися, бо інакше, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду. Так в ст. 93, 95 “Просторової правди” є норми, в яких наголошувалося, що ні мати, ні дочки не можуть претендувати на спадщину. Це відповідало загальній тенденції – в більшості народів світу при переході від первіснообщинного ладу до цивілізації існував звичай, відповідно з яким спадкувати могли тільки сини.

У “Руській правді” відсутні норми, які регулювали би повернення посагу померлої невістки, якщо в неї не було дітей. На думку О. Неліна, ці питання вирішувалися за звичаєвим правом, згідно з яким посаг повертався родині померлої [16, с. 13].

З іншого боку, за “Руською правдою” становище жінки-дружини, матері було в окремих випадках вищим, ніж чоловіка. Дружина зберігала своє окреме майно, а після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала на чолі сім’ї та до досягнення повноліття спадкоємцями розпоряджалася їх спадщиною. Дружина-вдова отримувала частину майна “на прожиття”, яка, на нашу думку, може вважатися обов’язковою часткою, хоча її конкретний розмір визначався у кожному випадку індивідуально, виходячи із розміру спадкового майна, кількості дітей спадкодавця.

Вдова розпоряджалась вищевказаним майном на власний розсуд, але заповідати його могла лише своїм дітям, розподіляючи розміри часток за власним бажанням. Правові норми надавали матері право “дітям волі не давати”, виховувати їх у дусі моралі, що панувала в давньоруському суспільстві. Однак, у випадку смерті матері та не залишення нею заповіту, її частку отримував за законом той з дітей, на чиєму дворі знаходилося її майно і при кому матір проживала.

Якщо мати-вдова вдруге виходила заміж, то призначався опікун над майном неповнолітніх спадкоємців з найближчих родичів, зокрема вітчим. Майно передавалось опікуну при свідках; за виконання своїх обов’язків опікун мав право користуватись доходами з майна опікуваних, а в разі втрати частини спадщини відшкодовував збитки спадкоємцям.

Право на обов’язкову частку в спадщині існувало ще в римському праві, яке визначалося четвертиною законної частки, тобто тієї частки, яку спадкоємець одержав би у разі спадкування за законом. У праві Юстиніана розмір обов’язкової частки визначався більш гнучко. Якщо до спадкування за законом закликалися чотири і більше спадкоємців, то обов’язкова частка складала половину законної, якщо менше, то її третину [17, с. 384].

Як справедливо зауважує О. Нелін, “Руська правда” взагалі нічого не говорить про права чоловіка щодо спадкування після дружини. За візантійським правом, зокрема Еклогою, якщо дітей від шлюбу не залишилося, то чоловік, який пережив дружину, отримував четверту частину з її посагу, а все решта відходило спадкоємцям померлої. Своєї частки чоловік позбавлявся, якщо брав новий шлюб. Ці норми стали правом і діяли тривалий час [16, с. 14].

Відповідно до ст. 524 Цивільного кодексу УРСР та ст. 1218 Цивільного кодексу України спадкування в Україні здійснюється за законом і за заповітом. У першому випадку це відбувалося незалежно від волі спадкодавця та було можливим тоді, коли спадкодавець не склав заповіт або коли його заповіт був юридично не дійсним. Пріоритетне право на спадкування мали особи, визначені в заповіті, тобто особи, визначені з волі заповідача – спадкодавця. Тільки у разі відсутності заповіту, визнання його недійсним або у разі відмови від спадщини спадкоємця за заповітом право на спадкування одержували спадкоємці за законом.

Заповідач вправі призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин. Також заповідач може позбавити права на спадкування будь-кого із спадкоємців без зазначення на це причин. Проте він не має права позбавити прав на спадкування тих своїх спадкоємців, які, згідно із законодавством мали право на обов’язкову частку у спадщині. Таких осіб, на думку Ю. А. Заїки, слід називати обов’язковими спадкоємцями [11, с. 136].

За нормами Цивільного кодексу УРСР (1963 р.), є дві черги спадкування за законом, а за Цивільним кодексом України (2003 р.) – п’ять.

У випадку, коли спадщина після смерті спадкодавця відкрилася до 1 січня 2004 р. і до цієї дати була прийнята хоча б одним спадкоємцем, то коло спадкоємців та розмір обов’язкової частки визначається за правилами ст. 535 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. Так, відповідно до названої

норми, право на обов'язкову частку в спадщині мали: неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця (зокрема усиновлені), непрацездатні дружина, батьки (усиновителі) й утриманці померлого. Вказаним особам належало право на обов'язкову частку в розмірі не менше ніж дві треті частки, яка належала б кожному з них при спадкоємстві за законом. Під час визначення розміру обов'язкової частки також враховувалася вартість спадкового майна, що складається з предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку. У вартість спадкового майна включалися також і вклади в державних ощадних касах та Державному банку СРСР, за виключенням тих вкладів, щодо яких були спеціальні вказівки вкладника. Останні не входять до складу спадщини, і вкладник не зобов'язаний ніякими обмеженнями, які існують в спадковому праві.

До осіб, які мають право на отримання обов'язком частки в спадщині, згідно з частиною першою ст. 1241 Цивільного кодексу України (2003 р.) належать: малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця (зокрема усиновлені), непрацездатні вдова (вдівець), непрацездатні батьки, які успадковують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Цей перелік є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Якщо неповнолітня особа набуває повної цивільної дієздатності (у разі реєстрації шлюбу особи, яка не досягла повноліття, або у випадку, якщо особа, яка досягла шістнадцять років, працює за трудовим договором, а також якщо неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини) вона також зберігає за собою право на обов'язкову частку.

Непрацездатними вважаються жінки та чоловіки, що досягли пенсійного віку; так само й інваліди I, II та III груп, незалежно від того, чи призначена їм пенсія. Відповідно до абзацу другого частини другої ст. 36 закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" непрацездатними вважаються чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку, передбаченого ст. 26 вказаного Закону, а саме: "особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років та наявності страхового стажу не менше 15 років". У разі, якщо особа досягла пенсійного віку, але продовжує трудову діяльність, вона не позбавляється права на обов'язкову частку у спадщині. Однак, у осіб, які не досягли встановленого чинним законодавством пенсійного віку, але мають право на отримання пенсії на пільгових підставах, право на обов'язкову частку у спадщині не виникає.

Порівняльний аналіз норм ст. 1241 Цивільного кодексу України (2003 р.) та ст. 535 Цивільного кодексу Української РСР (1963) свідчить про істотне коригування інституту обов'язкової частки: звужується коло обов'язкових спадкоємців (не включаються утриманці спадкодавця); зменшується розмір обов'язкової частки: за Цивільним Кодексом УРСР (1963 р.) дві третини від законної частки обов'язкового спадкоємця, а за Цивільним кодексом України (2003 р.) – лише половину від такої частки; розмір обов'язкової частки в спадщині може бути зменшений судом з огляду на відносини між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також на інші обставини, які мають істотне значення; обов'язковий спадкоємець може бути усунений від права спадкування взагалі, в тому числі, якщо рішенням суду буде встановлено, що спадкоємець ухилявся від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Право на обов'язкову частку в спадщині виникає у спадкоємця у випадках, якщо у заповіті містяться положення про усунення його від спадкування або цьому спадкодавцеві заповідана частка спадщини, яка є меншою від належної йому обов'язкової частки. При цьому право на обов'язкову частку у спадщині не залежить від згоди інших спадкоємців, волі спадкодавця та не пов'язане зі спільним проживанням спадкодавця й осіб, які мають право на обов'язкову частку.

Право на обов'язкову частку у спадщині має особистий характер та не може переходити в порядку спадкової трансмісії. Спадкоємець може відмовитися від права на обов'язкову частку у спадщині шляхом подачі нотаріусу заяви про те, що зі змістом заповіту він ознайомлений, зміст ст. 1241 Цивільного кодексу України йому роз'яснено і він не претендує на одержання обов'язкової частки у спадщині.

Однак при спадкуванні за заповітом, спадкоємці інших черг навіть за відсутності спадкоємців першої черги, а також внуки та правнуки спадкодавця, зокрема малолітні та неповнолітні особи (також у випадку смерті їх батьків до відкриття спадщини), право на обов'язкову частку не мають.

Враховуючи частки спадкоємців за заповітом необхідно наголосити на тому, що їхні частки зменшуються на ту частку, на яку буде видано свідоцтво про право на спадщину за законом на

обов'язкову частку. Розмір обов'язкової частки вираховується з всього спадкового майна – як заповіданого, так і того, що не охоплене заповітом, речі звичайної домашньої обстановки та вжитку, право на вклад у банку (фінансовій установі) незалежно від того, зроблено розпорядження у заповіті чи безпосередньо у банку (фінансовій установі), а також усіх спадкоємців за законом, які могли б бути закликані до спадкування, якби порядок спадкування не було змінено заповідачем.

Згідно зі ст. 1243 Цивільного кодексу України подружжю надано право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. Після смерті подружжя право на спадкування набувають особи, визначені у заповіті.

Висновки. Аналізуючи процес становлення інституту спадкування в українському праві, можна стверджувати, що його генезис було започатковано в Київській Русі. Подальший його розвиток був продовжений й за часів незалежної України. Порівняно із законодавством Київської Русі, в Україні, усі діти спадкодавця, незалежно від статі та народження в зареєстрованому шлюбі чи поза шлюбом мають право на спадкування на рівних підставах. Також відповідно до ст. 1261–1265 Цивільного кодексу України (2003 р.), вперше з 1 січня 2004 року, в державі встановлено п'ять черг спадкування, тобто спадкоємцями можуть бути інші родичі спадкодавця, до шостого ступеня споріднення включно, а також утриманці спадкодавця, які навіть не були членами його сім'ї.

1. Баранник Н. М. *Наследование: законодательство, теория, практика* / Н. М. Баранник, О. П. Синельник. – Х.: Издательство “Прометей-Прес”. – 2003. – С. 218. 2. Благовісний С. Г. *Історичні аспекти інституту спадкового права України* / С. Г. Благовісний // *Часопис Київ. ун-ту права*. – 2006. – № 2. – С. 28–32. 3. Бойко І. Й. *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – 348 с. 4. Буркацький Л. К. *Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / Л. К. Буркацький. – К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2008. – 382 с. 5. Гуз А. М. *Історія держави і права України. Джерела періоду Київської Русі: Навчальний посібник* / А. М. Гуз. – К.: КНТ. – 2007. – 72 с. 6. Достдар Р. Н. *Рецепція права та правові традиції у сучасному спадковому праві країни* / Р. Н. Достдар // *Право України*, 2010. – № 6. – С. 117–121. 7. Жилінкова І. В. *Актуальні питання спадкового права України. Матеріали до семінару* / І. В. Жилінкова. – Ксилон, 2009. 8. Зайцев О. *Право спадкування землі в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03* / О. Зайцев. – Х., 2000. – 20 с. 9. Заїка Ю. О. *Спадкове право: навч. посіб.* / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконь. – К.: Юрінком Інтер. 2009. – 351 с. 10. Заїка Ю. О. *Проблеми, що виникають при застосуванні спадкового законодавства* / Ю. О. Заїка // *Вісник Верховного Суду України*. – 2006. – № 3 (67). – С. 30–35. 11. Заїка Ю. *Право власності. Спадкове право: навч. посіб.* / Ю. Заїка, В. Співак. – К.: Наук. думка, 2000. – 151 с. 12. Кухарев О. Є. *Спадкове право України. Навчально-практичний посібник* / О. Є. Кухарев. – К.: ЦУЛ, 2012. – С. 222. 13. Нелін О. І. *Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): монографія* / О. І. Нелін. – К.: ВПЦ “Київський ун-т”, 2009. – 365 с. 14. Нелін О. І. *Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01* / О. І. Нелін. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. – 39 с. 15. Нелін О. І. *Спадкове право України. Історико-правовий аспект: монографія* / О. І. Нелін. – К.: Видавець Вадим Карпенко, 2008. – 344 с. 16. Нелін О. *Співвідношення сімейної власності і спадкування у Київській Русі* / О. Нелін // *Юридична Україна*. – № 8. – С. 11–15. 17. Підпригора О. А. *Римське приватне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.* / О. А. Підпригора. – Вид. 3-тє, перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2001. – 440 с. 18. Ромовська З. В. *Українське цивільне право. Спадкове право: підруч.* / З. В. Ромовська. – К., 2009. – 264 с. 19. *Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посіб.* / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко [та ін.]. – К., 2007. – 1216 с. 20. Трифонов С. *Спадкування землі в українських землях за Русько-Литовським правом* / С. Трифонов // *Підприємництво, господарство, право*. – 2005. – № 11. – С. 86-87. 21. Фурса С. Я. *Спадкове право. Теорія та практика. Навч. посіб.* / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: Атіка, 2002. – 496 с. 22. Харитонов Є. О. *Цивільне право України: підручн.* / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Старцев – вид. 2, перероб. і допов. – К.: Істина, 2009. – 759 с. 23. Чубатий М. *Огляд історії українського права* / М. Чубатий. – Мюнхен, 1947. – Ч.1. – Вид. 111. 24. Юшков С. В. *Общественно-политический строй и право Киевского государства* / С. В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры. – 1949. – 544 с.